

B. JÓSIKA MIKLÓS ÉS B. KEMÉNY ZSIGMOND.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

Jósika hatása irodalmunkra sokkal általánosabb volt, hogysen alóla Kemény kivonhatta volna magát. Nála a hatást elősegítette a két költő baráti viszonya, körülményeik rokon volta. Bajos volna e hatás minden elemét kimutatni. Ki tudná megmondani, mit tanult Kemény Jósikától a regény technikájára nézve, mily eredményekre vezette Keményt Jósikának egy-egy értékes gondolata vagy tévedése? Jósika hatásának nyomait azonban mégis határozottan felfedezhetjük Kemény egyéniségének fejlődésében, még pedig a fejlődésnek minden szakában.

Jósika nyomdokain jár Kemény képzelete két első regényében is, melyekből — irodalmunknak nagy kárára — csak néhány töredék maradt fenn. Erdély szerencsétlen küzdelmei, a lovagvilág örömei, kínjai s merész törekvései foglalkoztatják ezekben Keményt — mind oly tárgyak, melyeknek képét Jósika oly szeretettel festegette regényeiben. Megerősítette Jósika költészete Kemény képzeletét az irtózatossá szerettetében is. Az *Izabella királyné és a remete* című regénynek egyik töredéke borzasztó mozzanatokban oly gazdag, hogy szinte vetekszik Jósika megrendítő jeleneteivel. Az a pusztítás, melyet a felbőszült tömeg a regény-töredékben Handorfy házában visz véghez, emlékeztet benünket arra a házrombolásra, melyet Jósikának *Az utolsó Báthori* című regényéből ismerhetett Kemény. Jósika Szében dülését festi regényében rikító színekkel. Itt látjuk,

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 394. számában.

mint Dimon, a fejedelem gonosz tanácsadója, felkúszik a szebeni tanácsházra, hogy leverje a cserepet a fedélről, tűzcsóvát dobjon a gerendák közé; így akarja az elvetemült teremtés ura gyönyörűségére a szebeni tanácsot megszalasztani. Kemény képzelete még találékonyabbnak tetszik az iszonyú hatásának fokozásában. Regénye töredékében az áruló várnagy ragad tűzcsóvát, hogy Handorfy utolsó bástyájának gerendái közé vesse. A gyújtogatót nyomon követi az őrjöngő Kruppai, az árulásnak kérelhetetlen ellensége; a fojtó füstben párbajra kényszeríti, majd leszurja a várnagyot s aztán a lobogó lángok közé veti magát. Az ifjú költő, ki ezt a jelenetet oly erős színekkel festette meg, kedvére duskálhatott első regényeiben; Martinuzzi meggyilkolása, Camoens éhenhalása szinte csábították a költő képzeletét a félelmetes birodalmába.

Szivesen követte Kemény Jósikát második regényében azokra a tájakra is, melyekben a természet pompája szolgál háttérül a színes ábrándoknak s vad szenvedélyeknek. A ránk maradt töredékben e tájaknak csak kapujában állunk, mégis mindenfelé virágillat s meglepő színhatás izgatja lelkünket. Tekintetünket Portugallia narancserdői s a mozgalmas tenger hullámai kötik le; körülöttünk a dús tenyészetű hegyekről tajtékzó források omlanak le, a sűrű lugasok és sötét sövények útvesztőjéből kiragyog a virágos oleander, rhododendron s geraniumok színpompája, s mindent betölt a fűszeres, ideglágyító levegő. A regénynek elveszett részében a költő képzelete eljutott oda is, hová Jósika képzelete s a romantikus vágy oly szivesen elszállt, India tájaira, a balzsamos szellők s karcsú virágok honába.

Azonban bármily nagy rokonságot fedezzünk is fel Kemény regénytöredékeiben Kemény és Jósika képzelete között, már itt is látjuk, mennyire eltávolodik egymástól a két költő szelleme. Kemény nem pusztán szörnyű és megindító jeleneteket akar elének vezetni. Első regényében egy hatalmas egyéniség lelkébe akar világítani, melyben a legellentétesebb erők érvényesülnek. Hőséneke nem annyira külseje érdekli, mint inkább gazdag belső világa. Kemény Martinuzzija majd nyájas, majd rideg, majd a tett embere, majd tétlen; céljai elérésére ép úgy felhasználja a nemes, mint a nemtelen szenvedélyeket; mikor szóuokol, hol de-

magóg, hol meg merész államférfiúi tekintettel elemzi hazájának bonyolult politikai viszonyait. Mindezen ellentétek daczára Martinuzzi egyénisége nem talány előttünk; magányos óráiban egy-egy érdekes monologban maga tárja fel lelkének titkait. Eltaszító és vonzó életének kulcsa az a magasabb értelemben vett elv, mely szerint «a cél megszenteli az eszközöket.»

Élet és ábránd című regényében sem pusztán az a célja Keménynek, hogy képzeletünket izgassa. Camoens megrendítő életének rajzában ugyanaz a romantikus kedélyvilág nyilatkozik meg, mely Goethe *Tasso*-jában kápráztatta el a német romantikát. Goethe ifjú kortársai *Tasso*-ban az államférfiú és költő küzdelmében a valóságnak és költészetnek harcát látták. A valóság és költészet küzdelme izgatja Keményt is Camoens sorsában — a lángésznek jogos vágya, mely nem ismer határt s a gyakorlati életnek ezer meg ezer töviskerítésén vérzik el. Ezt a nagy ellentétet magyarázza az *Élet és ábránd* költője, midőn a heves képzeletű, érzékeny, szenvedélyes költővel szembeállítja a kimért, számító főrangú urat, ki biztos léptekkel halad magas hivatalai felé, kinek szemében az ábránd nem más, mint örület.

Camoens és Martinuzzi életének rajzában nem vállalkozik Kemény a történetíró feladataira; igazi célja az, hogy az emberi lélek mérhetetlen birodalmának egy részét fedezze fel előttünk. Azt az ellentétet, melyet Camoens érzett merész vágyai s a kegyetlen valóság között, maga a költő és vele együtt minden ifjú érezte, ki magasztos érzésekkel és eszményi törekvésekkel lépett az élet színpadjára. Az a gondolat is, melyet a komor Martinuzzi életébe vitt bele Kemény, sok tragikus kiábrándulás indító oka volt Martinuzzi előtt és után. A mint a költő szavaiból értjük, ő maga is Martinuzzi merész elvével indult a politikai küzdelmekbe, hogy csakhamar csalódva vonuljon vissza sivár magányába.

★

Kemény költészetének már egészen határozott jellemvonásai tűnnek fel két regényének töredékeiben is. Még határozottabb körvonalaival áll előttünk költői egyénisége

Gyulai Pál című regényében. E regényt akkor írta Kemény, mikor Jósikához való baráti viszonya a legbensőbb volt, mikor e viszonyt közös irodalmi tervek erősítették. Jósika és Kemény majdnem ugyanazt a tárgyat dolgozták ki regényükben; mindketten Báthori Zsigmond egyik kegyencének szomorú történetét beszélik el. Jósika hőse Jósika István, Keményé Gyulai Pál. Mindketten tudnak egymás tervéről, sőt Kemény egyben-másban még Jósika tanácsát is kikéri. A két költői egyéniség jellemzésére alig találhatnánk alkalmasabb módot, mint azt, hogy megállapítjuk, mily utakon haladt Kemény költői szelleme *Gyulai Pál*-jában.

Az a világ, melyet Keménynek e regényében ismerünk meg, benső rokonságban van Goethe *Meister Vilmos*ának hősével, a romantikus kedély sovárgásainak tárgyával s még inkább Hamlet királyfi udvarával, melynek életét oly sok szellemmel elemezte Goethe s utána a német romantika. Kemény és Goethe regénye között a szellemi kapocs az a nagy szeretet, melylyel mindkét költő egy könnyelmű színésztársaság rajzába merül el, valamint a költészet és valóság viszonyának kutatása, mely annyi fájó disharmoniának forrása. Nagyobb a szellemi rokonság Gyulai Pál s a dán királyfi között. Mindkettőnek életében a durva valóság egy nagyműveltségű lélek ábrándjait tépi szét. Mindketten vállalkoznak a sorstól rájuk rótt feladatra, mely egyéniségükkel teljesen ellentétben van, mindketten érzik, hogy eltévesztették életüket; talán csak az a különbség, hogy Gyulai finomabb erkölcsi érzésű, mint az alakoskodó dán királyfi, ki olykor szinte különösebb lelki furdalás nélkül gyilkolja le az udvari embereket.

Gyulai Pál-ban ép úgy, mint Kemény két első regényének töredékeiben, a romantikus kedély kiált fel, mely a valóság és az eszmény között annyi éles ellentétet érzett. Hiába vágyódik Gyulai Abafája nyugalma, könyvei, költői ábrándjai után; a valóság — a bűnös fedelmi udvar — tönkreteszi nyugalmit, elrabolja tanulmányainak idejét s széttépi irodalmi terveit. Rettenetes egy valóság ez a fedelmi udvar. A hatalom, melynek az emberiség, a nemzet szolgálatában kellene állania, egy beszámíthatatlan fedelem kezébe s erkölcstelen érdekszövetkezet karmai közé ke-

rül; a nő pedig, ki szeretet után vágyódott, érzéki ösztönök játékává aljasul.

Nem hihetjük, hogy a valóság e szörnyű képe, a züllett vagy tönkrement alakok raja mögött a költő lelke egészen érdek nélkül áll, de azt sem kell gondolnunk, hogy Gyulai Pál Kemény Zsigmond. Elég a magyar közélet jelenségeit figyelembe vennünk, hol Kossuth s Wesselényi börtönbe jutottak, elég Erdély közéletére tekintenünk, hol a kormány Keményt s legjobb barátját, id. Szász Károlyt örökösen zaklatta, — s megértjük az ifjú romantikus léleknek lázadását a valóság ellen.

Kemény költészetében van valami abból a lázadó szellemből, mely Hugot és fiatal barátjait gyakran ellentétbe hozta a polgári társadalom szabályaival. Az a cynikus ítélet, melyet Balzacnak titokzatos multu gályarabja mond a párisi romlott társadalomról, rokon Gergely diák világnézetével. Amannak szemében Páris őserdő, melyben indián törzsek vadásznak a rangra, vagy piszkos konyha, melyben egyetlen erkölcs, hogy mindenki jól lemossa kezét. Gergely diák a világtörténelemben nem lát mást, mint a dúsak és szegények harcát, a hatalomért való küzdést, emberevést, Kainnak folyton ismétlődő gyilkosságát. Kemény alakjaiban van valami a német romantika sóvárgásából is. A költő merengő lélekkel sóhajt fel regényében: «Oly bajos ábrándok nélkül élni!» Így sóhajt utána a bájos Cecil is, mikor boldogságról álmodozik: «Csak el ne hagyának kis vendégeim, az ábrándok!» Ábrándok rabjai a sötét lelkű Eleonora, a komor Gyulai, a cynikus Muderris, az ingatag fejedelem, még Eleonora románczának hősnője, Fiora is. Mind ködképek után rohannak s mind csalódnak; ábrándjaik szemük előtt foszlanak semmivé.

Az az ifjú író, ki ily romantikus kedélylyel nézett az életbe, igazi szellemi rokonát ismerte fel Jósikában. Kemény felhasználja a romantika tárházának mindazokat az eszközeit, melyeket előtte Jósika már kipróbált a magyar költészetben. Képzeletük egy nyomon halad. Ezt bizonyítja az is, hogy mindkét költőt Erdély történetének majdnem ugyanaz a része érdekelte. Még erősebb bizonyítéknak látszik az a rokonság, mely Jósikának *Az utolsó Báthori*-ja és Kemény *Gyulai Pál*-ja között fennáll. Mindkét regény-

ben a sötét események hosszú sorának mozgatói az érzékiség, kegyetlenség és a bosszú. Jósika regényében a sorsnak irtózatossá eszközei az érzéki és kegyetlen Báthori Gábor s ördögi híve, Dimon, ki törvénytelen eredetét akarja a világon megboszulni. Kemény Báthori Zsigmondja méltó rokona az utolsó Báthorinak érzékiségben és kegyetlenségben. Gergely diák szerepe is — mint Jósika Dimonjáé — bűnt, pusztulást jelent; e nagy eszű, bűnös egyént is alacsony, megvetett származása avatja a hatalmasoknak s talán az egész világnak ellenségévé.

A mint Jósika költészetében, ép úgy Kemény regényében is megtaláljuk azt az ellentétes világlátást, mely a rémítő történet hatását még nyomasztóbbá teszi. Itt ártatlan leány aggódik léha szerelmeséért, ott magasztos érzésű nő áldozza fel lelkének minden kincsét romlott férjéért. Amott a legtisztább eszmények hőse mellett állanak a lángeszű, erkölcstelen államférfiú, ki a világot szeretné felrobantani s a tehetetlen uralkodó, kit hóhérpallosnak szemelt ki a végzet. Kemény szereti az ellentéteket. Regényében egy helyen leszólja saját korának egyhanguságát a régibb korok ifjú szelleméletével szemben, hol «nagyobb ellentétek mutatkoztak s átalok több anyag nyújtott a felötlőnek és regényesnek.» Ép úgy megragadja figyelmét az az ellentét, mely a fejedelmi tanács s a tanácsterem kiáltó színei között van, mint az az ellentétes női lélek, melyben az önzetlen szerelem s a kérlelhetetlen bosszúvágy gomolyog. Az ellentétek szeretete Keményt is, mint Jósikát, néha a grotesk csalóka ösvényére csábítja. Mily visszataszító jelenség a szép fiatal nő is, kit önáldozata a köznapi nők sorából kiemelt, a buja öreg ember karjai között, kinek kiélt, májfoltos, ragyás arcát a fellobogó szenvedély rémessé s undorítóvá teszi!

Kemény szellemesen gúnyolja regényében a francia romantikus iskola tévedéseit, mindazáltal maga sem vetette meg a rejtelmesség eszközeit, melyekkel Jósika gyakran a hatás becsét kockáztatta a hatásért. Senno oly könnyen változtatja lakása helyét, mintha valamely csodás hatalom a szegény Schlemihl bűvös csizmájával áldotta volna meg; majd mint condottieri tűnik ki Lengyelországban, majd titkos politikai szerepet játszik s háremhölgyet szöktet

Stambulban; Firenzében s Gyulafehérvárott a zenekart vezet, Velenczében pedig a tizek legtekintélyesebb egyéneinek asztaltársa. Rejtelmes egyéniség Gergely diák is. Az elcsapott enyedi mester, ki Tinódi tanítványának vallja magát a versírásban, kora tudományának oly nagy birodalmát hódította meg, hogy széles látkörét megirigyelhetné a páduai egyetemnek legkitünőbb hallgatója is. A ki látta aránytalan természetét, himbáló járását, a föld legügyefogyottabb emberét sejtette volna az össze nem illő tagok mögött; s ime az esetlen diák ép oly ügyesen forgatja a kardot, mint a tollat, meglopja Európának egyik legfurfangosabb tolvaját. Értelme keresztülhatol a legbonyolultabb helyzeteken, teste könnyűséggel viseli a legnehezebb fáradsalmakat. Ép úgy tud alázatos lenni, mint uralkodni, született királya a Komjáti-várban ólálkodó ördögi egyéneknek; ismer minden titkot és rejtekhelyet, akkor jelenik meg s akkor tűnik el, mikor neki tetszik.

Leginkább érezzük a romantika zörgő gépeit a Komjáti-várban. Az elátkozott vidéket úgy kerüli minden jó lélek, mint a madár a kénköves barlang környékét. Titkos kapuk vezetnek a romhalmazba, melynek kényelmes szobáiból földalatti utak ágaznak különböző irányban. Egyik teremben nagy kőlap alatt a kaszaböртön gyilkos kései várják áldozatukat. A romhalmazból kísérteties hangok hallatszanak, az ablakokban meg titokzatos fény gyulad ki. A vár népe is megfelel a vár külsejének. Rettenetes érdekszővetkezet gyűl itt egybe, melynek keze Stambultól Prágáig mindenüvé elér, a fejedelmi palotába ép úgy, mint a mulatozó színész-társaságba.

Tagadhatatlan azonban, hogy a gép, melyet Kemény romantikus képzelete mozgásba hozott, jól működik. Míg Jósika titkos társasága Jósika István sorsára alig gyakorol befolyást, végre is üres alakiságokban tűnik el nyomtalanul, Kemény regényében a muderrisek mindvégig szívós kitartással mozgatják a végzetnek rettenetes kerekeit. Másrészt a mi modor a titkos társaság szerepében, azért gazdag kárpótlást nyújt Kemény, midőn a hatalomváagnak lélektanát adja Boros Jancsi nehézkes gondolkodásában, Farkas István misticismusában, Márkházi aljas szenvedélyeiben, Gergely diák ördögi terveiben. Joggal figyelmezteti

egyik megjegyzésében *Gyulai Pál* szerzője a regényírókat, hogy ha csak eseményeket adnak a kedély története és a szív életírása nélkül, a költészetnek legértékesebb hatásáról mondanak le.

★

A kedély története s a szív életírása az a tér, hol Kemény egyénisége teljesen elhagyja Jósika költészetének irányát.

Egyik érdekes reflexiója a költészetet az opálhoz hasonlítja. A mint az opálban minden ékkő színe együtt ragyog, úgy a költészetből is «visszatükrözik a világszenvedély, a világöröm és fájdalom színösszege.» Kemény hasonlata szerint a költészetben ismétlődik «minden fény és árnyalat, melyet a jellem erélye vagy a viszonyok hatalma az emberkebel aknáiból az élet láthatárára von.» Az emberkebel aknáit s a bennök működő erők Kemény költészetének is valódi tárgyai.

Ily költészetben nagy értéket jelent a mély értelem s mozgékony képzelet. Szételemezni a bonyolult jelenségeket alkotó részekre, egy-egy változás következéseit végigkísérni a léleknek legszövevényesebb részein oly feladat, melyre csak az vállalkozhatik, kinek lelkében a világnak dús képe van, ki ismeri az emberi léleknek titokzatos világát, ki belelát a dolgok lényegébe, s ki látja a jelenben a multat és jövőndőt. Ily költőről el lehetne mondani, a mit Aurelia mond Meister Vilmosnak, hogy az egész világnak előre le-rajzolódott képét hordja magában, mintha az istenek tanácsából lépett volna hozzánk, hol az emberteremtés titkait leste el.

Kemény költészete a mély értelmiség és izgékony képzelet költészete. A költő egyéniségének e két jellemző saját-sága alakjainak is közös családi vonása. Csodálatos finomsággal elemzik ezek önmagokat. Cecil bűnös szerelmének minden mozzanatát jól ismeri, ép úgy, mint Gergely diák is látja a mélységeket, melyek felett végigrohan élete. Sofronia is nagyon sokat nyert a költő szelleméből, mikor az önáldozatot magasztosnak s egyben öncsekélylésnek mondja. Még a zseborzó Pierro is oly kitűnően elemzi magát, mintha egész életében lélektani tanulmányokat végzett

Volna. Kemény értelmiségének főörököse, Gyulai, már a legbonyolultabb lelki jelenségeket szedi szét. Nem kisebb részt örökölték Kemény alakjai írójuknak hő képzelődéséből is. Gergely diák elképzeli mindazokat a veszélyeket, melyek előtte állanak, a méregpoharat, vagy tört, melylyel életét oltják ki; látja koporsóját a földben s benne a pohos pondrók kövér fejét, látja magát, mint tengerbe fojtott hullát, körülötte halak uszkálnak, mellesontjára gyémánt kereszt hull egy elsüllyedt hajó drágaságaiból. A fejedelem, Genga, mind ily dús képzelődésű egyének. Heves képzelődés rabja Gyulai is; előre átszenvedi a mérgezés, a tetszhalál s a felébredés minden kinját. A vársánczba zárt Senno meg vad képzelődésében Gyulai karjai közt tudja feleségét s már érzi magán a sarat, mely Eleonora és Gyulai kocsijáról locscsant ruhájára. S ha a férfiak oly mozgékony képzelettel tekintenek az életbe, még inkább a nők. Cecil ép úgy átadja magát ábrándjainak, mint Sofronia vagy Eleonora; élénk képzelődéseikkel szinte megérik a jövődőt, sejtelveik vannak.

Az éles értelem és a mozgékony képzelet világánál Kemény az emberi lelket örökké mozgó, végtelen tengernek látja, mely millió meg millió elemből alakul. A lelki élet jelenségeit összetett valóságoknak érzi, melyeknek valamennyi elemét a kutató szem fel sem tudja fedezni. Szemében a jellem öröklött hajlamoknak, betanult érzéseknek, tanulmányoknak, ábrándoknak szövedéke; az elhatározás a tudatos és tudattalan érzelmeknek, benyomásoknak terméke, a hangulat kikutathatatlan eszmeparányoknak szüleménye, melyeket a faj, nevelés lopott lelkünkbe, s melyek talán a körülöttünk susogó szellő hatására tolódtak öntudatunk birodalmába.

Igy Báthori Zsigmond jelleme Kemény regényében bonyolult lélektani jelenségek ütköző helyévé lesz. Míg Jósika a fejedelem tehetetlenségét, gyávaságát megállapítja, addig Keménynél a tehetetlenség alkotó részeire bontva áll előttünk. Kemény regényében Báthori Zsigmond erő nélkül való, de sem érzékeny, sem szenvedélyes. Erőtlenége érzetében bizonytalanságban akarja hagyni a világot önmaga felől, míg végre maga előtt is talányynya lesz. A szétbontó erők elrabolják a lélek nyugalmit, miért a hanykódó egyén

a változatosság kéjében keres orvosszert. Ez magyarázza meg a különös egyén ellentéteit. Zsigmond fejedelem dús képzeletű, de nem szokta meg a munkát; szeretne szerepelni, de függésre van kárhoztatva; önző és egyuttal öncsekélylő, majd a világot, majd önmagát veti meg. Így aztán nem csoda, ha lelkének sivárságát erénynek tekinti.

Míg Gyulainak nemes lelkét a túlhajtott szenvedély bűnbe sodorja, az átalakulás ezer meg ezer tényezőtől jó létre. Nem pusztán a Báthoriaknak tett fogadalom és Zsigmond fejedelem iránt érzett hűség, nemcsak a hazaszeretet, vagy politikai meggyőződés indító okai a büntettnék; a bűn részesei még Gyulai ábrándképei, ifjúkori tanulmányai, tegnapi olvasmányai, irodalmi tervei, részese az éjszaka magánya, mely ciliciummal veszi körül a lelket, s a zaj, mely a fejedelmi palota udvaráról ablakán keresztül dolgozó szobájába hatol.

Mily beláthatatlan lelki életbe pillantunk, mikor Gergely diák a Komjáti-várkastély erkélyén álmodozásainak adja magát át! Ez az elcsapott enyedi mester nagyeszű, de erkölcstelen egyén; a hatalom serlegének bódító italából nem tud eleget inni; szeretné Prága és Stambul bőszelemeit úgy összezavarni, hogy a háborgó chaos felett az ostort ő forgathassa. Gergely diák álmodozásaiban az elnyomott osztályoknak nemtelen bosszúja nyilatkozik meg, a maniakusok érzéketlensége, a tudós kegyetlensége, mely erkölcsi alapját elvesztette. Ez a disharmonikus természet teljes tudatában van saját disharmoniájának, de érvényesülni, hatni akar, arra van alkotva, hogy mindenütt disharmoniát lásson és teremtsen.

Ebben a világban szétfoszlik az a dícskör is, melyet a romantika vont a szerelem köré. Ez az érzelem is, mint a többi, elveszti Kemény regényében általános jellemvonását, megszámlálhatatlan elemből létrejött lelki jelenséggé változik, melynek határozottabb színt hol az érzéki szenvedélyek vagy önáldozatok, hol ködös ábrándok vagy számítások, hol átélt örömök vagy kínok adnak.

Bármennyire szereti is Kemény a lelki életet elemeire bontani, lélektana teljesen különbözik a naturalisták lélektanától, kik a lelki jelenségekben pusztán az idegeknek és vérereknek játékát látják, kik a külvilág részeinek nagy

indító erőt tulajdonítanak, míg az emberi lélekben legfeljebb felfogó vagy visszaható erőt ismernek el. Kemény lélektanát leginkább jellemzi e néhány sor.

«Ki tudna saját lelkének szentélyébe tetszése s kénye szerint nézni? Ki látta valaha csak annyira is azon szervezetet, melynek gépezete készíti a cselekedeteket, mint a mennyire — ha Mesmer tana nem ámitás — egy magnetizált beteg megvizsgálja szívének, tüdejének, gyomrának mivoltát és szabálytalanságait? Állhatatosan hiszem, hogy minden hangulata keblünknek, eszméinkből származik, de többnyire oly eszmeparányokból, melyek kisebbek és gyorsabbak, mintsem szavakban megtestesülvén, észrevétessének magunk által. Ily tőlünk független, noha belőlünk támadt hatásocskák közt alakul tetteink növényágja, — a kedély-állapot.»

Kemény nem tudós elméletek homályos szemüvegén keresztül nézi az emberi lélek életét. Azok a törvények, melyeket az élettan megállapít, mikor a villamos áramot hajtja végig a kivágott békaidegen, meg nem magyaráznák neki azokat a hatalmas lelki erőket, melyek az egyes embernek bonyolult szervezetét mozgásba hozzák, melyek — mint a világot kormányzó szellemnek földre kihelyezett parányai — a világtörténelmet alkotják. Törvények szerint hatnak a szétbontó és összetartó erők is, melyek a lélek tartalmát majd elválasztják, majd egy központ felé irányítják; ezeknek a törvényeknek ismeretéhez azonban a költő csak mély értelmiségével, mozgékony képzeletével s érző lelkével juthat. Minél inkább megismerte Kemény a szenvedélyek és lemondások törvényeit, az emlékeknek és ábrándoknak értékét, annál inkább megértette az egyéniség mélyén működő erőket.

Kemény alakjai, kikben minden pillanatban végtelen lelki élet mozgását érezzük, teljesen ellentétesek Jósika regényhőseivel, kiknek belső élete talány előttünk akkor is, mikor megkezdik és akkor is, mikor bevégeznek szerepüket. Jósika alakjait gyakran csak a külsőségek, néha csak eltérő nevek különböztetik meg egymástól; olyanok, mint a középkori képzőművészet szobrai, melyeknél a bő ruharedők mögött sem a test körvonalait, sem a tagok mozdulatait nem érezzük. Kemény regényeinek személyei a renaissance-

kor nagy mestereinek műveit idézik emlékezetünkbe, kik a külsővel mindig éreztették a vérereknek, izmoknak s csontoknak ezerféle viszonyát. Jósika költészetében a jellemek az érdekesítő cselekvény eszközei, Kemény regényében pedig a jellemek kibontakozása hozza létre a cselekvényt. Kemény soha sem rendeli alá a lélektant a költői hatásnak; ép így megőrzi az erkölcsstan függetlenségét is az érdekkeltéssel szemben.

★

A legegyszerűbb lelki jelenség ép úgy számot tarthat Kemény figyelmére, mint a legmegrázóbb erkölcsi összehütközés, melynek tartományok életére van hatása. Boros Jancsi hangulatának, a vén Barbara egyéniségének magyarázatára ép úgy nem sajnálja a költő szellemét, mint Eleonora, Gyulai vagy Gergely diák szövevényes lelki életének megvilágítására. A züllött színészek, ledér hölgyek, erkölcs-telen érdekszövetkezetek első pillanatra azt a gondolatot ébresztik bennünk, hogy Kemény minden válogatás nélkül csodálta az emberi természetnek megnyilatkozását s a jó és rossz között csak árnyalati különbséget látott. Ez a gondolat teljesen ellentmondana annak az élelátásnak, melylyel a költő a dolgok lényegébe tekint; hisz az igazi lényeg-et csak az az értelem fedezi fel, mely a dolgoknak erkölcsi értékét is fel tudja fogni.

Kemény látja, mily nagy szerepet játszanak a gonosz szenvedélyek, a bűnös hajlamok az egyesek, pártok és társadalmak életében, hogyan vesznek részt korhadó világok rombolásában és új műveltségek teremtésében, de azért nem tudja közönyösen nézni az erénynek és bűnnek munkáját. Finom erkölcsi érzéke mindig pontosan s következetesen jelzi nem csak a tettek, hanem még az egyén lelkében gomolygó gondolatnak vagy érzésnek erkölcsi értékét is. Beteg világnézetnek nyomait látja a francia regényes iskola színdarabjaiban, melyek a bűnt megkoszorúzzák; gúnyolja korát, mely inkább tud gyönyörködni a botrányokban, mint a szívnemesítő események gyűjteményében. Saját alakjaival szemben is mindig van hol mentsége, hol elítélő szava. Gyulai Pálban még a bűn örvényének szélén is érzi a nemes kebelt, az érzéki Sennot meg, ki

börtönének fojtó levegőjében is léha kalandokon jártatja esztét, jellemtelen, nyomorú embernek mondja.

Nagyon tévednének azonban, ha Keményben puritán erkölcsbirót látnánk, ki kérlelhetetlen szenvedélylyel üldözi a bűnt s kegyetlenül bünteti a bűnöst. Kemény erkölcsi-sége az igazi keresztyén erkölcsiség, mely a bűnös adószedőben is tiszteli a felmagasztosult érzelmeket s mely a bukott asszonynak is tud vigasztaló szót mondani. Mikor két tévedt nő alakját vezeti elénk, egész védbeszédet mond a bukott angyalokról. Ha a szentkönyvnek vétkes angyalai megőrizték egykor angyaltermészetüknek egy-két emlékét, s ha az Isten nem vonta meg tőlük minden erénynek és minden örömnök virágát, Kemény szerint az erkölcsbirónak sincs joga a bűnös arczán elfátyolozni az erényvonalakat, melyek égi származásának okiratai és tisztán olvashatók. Különös részvéttel gondol a bájos Cecilre, ki első szerelmének önzetlenségével vonzódott csapodár csábítójához. Goethenek a bajaderről szóló szép költeményét említi. A mint a föld ura a bukott leánynak sülyedésében gyönyörűséggel szemlélte a szerető emberi szívet, Kemény is, bár nem palástolja a bűnt, a bűn sötét fátyola mögött is észreveszi a léleknek ártatlanságát.

Kemény erkölcsi érzéke nem akarja a földet minden áron ördögökkel és angyalokkal benépesíteni; így aztán nem is követ el oly botlásokat, minőket Jósika ítélkezésénél oly gyakran találunk. Elmaradnak a szeráfi lények dicsőítésére írt hymnuszok s az erkölcsi felháborodásnak, az ördögök megvetésének szónoki kifakadásai. Az erkölcsi törvény nem csak a költő megjegyzéseiben, elemzésében érvényesül, ott működik az egyes alakok sorsában, még pedig oly szigorú következetességgel, mint a természettan törvényei a természeti tünetményeknél.

Senno, kinek gondolkozását a sok érzéki mámor bemocskolta, nem tud hinni a nő nemesebb érzelmeiben. Féltekenysége mindenütt házasságtörőt lát s a gyanakvás kínzó képei töltik meg börtönének magányát. «Romlott lelke — mondja a költő — a szerelem magasabb élveire alkalmatlan volt, csak az állati ösztönök szilaj, kéjelgő, dobzódo hévével szerette Eleonorát s ez aztán kárhozata lett.» Hiába való Sofronia minden érzékies bája; a költő a testi

szépség mögött is érzi és érezteti az erkölcsi rothadást. Báthori Zsigmond is addig űz léha játékot legértékesebb szellemi kincseivel, míg végre lelke üres lesz, mint a kősziklák belseje, melyeket a kincsvágyó emberi ipar és a vízomlás raboltak meg. A költő nem borzad meg tőle, nem támadja — mint Jósika — a kort, mely a zsarnokot megtúrte, csak jelentősen rámutat az adózó nép verejtékének tömegére, melybe a könnyelmű nőkre pazarolt kincsek kerültek.

Keménynek legtöbb alakja annyira tisztán látja belső életét, hogy önmaga ítéli el magát. A muderrisek számúzik körükből az erényt, de jól tudják, hogy a boldogsághoz sincs joguk. Még szigorubban ítélkeznek azok az alakok, kiknek lelkiismeretében maga az erkölcsi törvény szólal meg. Cecil, a bájos gyermek, előre érzi, hogy szerencsétlen szerelme csak szégyent s bánatot terem majd számára; s valóban az elröppent mámoros órákból nem tartott meg mást, csak a bűnsúlyt és a sülyedt kedélyt. Mily dűlást vitt véghez a bűn a szép Eleonora keblében, ki arra volna hivatva, hogy boldog családi körnek jóltevő szelleme legyen! Egy pillanatra megborzad attól a gondolattól, hogy állati élvezetek tárgyává lesz, de bosszuja — mint falánk bálvány — lelkének és testének minden kincsét követeli. A mily mértéktelen volt Eleonora hitvesi szerelmében, ép oly mértéktelen bosszujában és önkínzásában. Hasztalan sebzik véresre gyenge testét a cilicium vasszegei, hasztalan minden ima, minden jó tett; lelkiismerete — mint bosszuló angyal — láttatja vele virágban, holdsugárban, mindenben rettenetes, véres bűnét. «Az a véres árny — írja naplójában — szemtelenül tolakodik ágyvánkosaim mellé.» Az erkölcsi törvénynek ily feltétlen hatalmát mutatja Gyulai sorsa is. Hamletet atyja szelleme, Gyulait Báthori István gyűrűje figyelmezteti rettenetes kötelességeire. Lassan járja át a nemes lelki szervezetet a bűn, de aztán oly rombolást visz benne véghez, minőt az arzén az idegekben, melyek a legkisebb ütést is százszorosán érzik. Eleinte elmosódnak Gyulai lelkében az erény és bűn határvonalai; a büntett elkövetése után azonban zsarnok lelkiismerete mindenüvé nyomon követi s minden pillanatban újra meg újra ítéli el a bűnöst.

Alig van Keménynek alakja, kinek lelkét és életét a

bűn meg nem mérgezte volna. Regényének hősei és hősnői igazi Kain-ivadékok, kik homlokukon hordják a bűnnek s büntetésnek szörnyű bélyegét, ennyiben az erkölcsi törvényt inkább egyoldaluan, mint sujtó hatalmat állítják eléink. Gyötrelmeiknek megrázó jelenetei azonban egyrészt bevilágítanak az emberi élet valójába, másrészt bizonyítják az erkölcsi törvény szentségét, mely a különböző népeknél s különböző korokban szenved kisebb-nagyobb változást, néha el is homályosul, de a műveltség magasabb fokán minden népnél s minden korban egyaránt érvényesül.

Kétségtelen, hogy Kemény sokkal magasabb erkölcsi szempontokból ítéli meg regényében az emberi életet, mint Jósika; mégis ki merné állítani, hogy Kemény költészete e szempontokhoz emelkedett volna, ha Jósika egyéniségében, eszményképeiben s tévedéseiben nem látta volna a hozzájuk vezető utat?

★

Az emberi léleknek gazdag világa érdekelte Keményt az életben és történetben. Ez az érdeklődés határozza meg azt a módot is, melylyel alakjait regényében élénk vezeti. Nem sokat válogat eszközei között; célja mindig az, hogy belelássunk a források örvényeibe, melyekből a tettek árja tör elő. Így aztán teljes mértékben — inkább, mint Jósika — élt azzal a szabadsággal, melyet Goethe s általában a XIX. század eleje a regény technikájában magáévá tett. Alakjai nagyon szeretik a magányt; még ha beszélgetnek is, gyakran annyira önmagukkal vannak elfoglalva, mintha monologot mondanának. Hol Cecil, hol Sofronia merengését hallgatjuk boudoirjukban. A börtönben Senno, a Komjáti-vár erkélyén Gergely diák, Gyulafehérvár utcáin Pierro folytatnak előttünk önmagukkal hosszas monologokat. Egyszerre az elbeszélést drámai forma váltja föl, melyben a színek oly gyorsan változnak, mint egy-egy Shakespeare-féle drámában. Itt egy-egy nőnek dala hangzik föl, amott Gergely diák költeményét olvassuk. Majd Gyulai, majd Eleonora naplójába tekintünk; majd meg Cariglia Alfonsónak levelében találjuk meg az eseményeknek kivezető fonalát. Mindez a képzeletet rendkívül igénybe veszi, de a költő célját éri. Alakjaira teljesen illik az a hasonlat, melyet Goethe Sha-

kespeare személyeire alkalmazott. Valóban olyanok, mint az az óra, melynek czimerlapja üveg, úgy hogy látjuk a mutatót, de egyúttal az óra szerkezetét is.

Az a költő, ki minden lelki jelenségnek eredetét és következményét végtelenségbe veszőnek érzi, a lelki élet rajzánál le fog mondani a valónak aprólékos utánzásáról. Ki tudná egész pontossággal megfigyelni, mint alakulnak ki a magányos lélekben gomolygó hangulatokból a tettek? Ha a költő ezt a titkos folyamatot akarja megvilágítani, rendeznie kell a zürzavaros elemeket, ki kell emelnie egy-egy ábrándképet vagy gondolatsort, hogy megérthessük alakjait. Maga a monolog, a napló, a levél sem egyéb, mint a lélek ködképeinek s a kavargó gondolatoknak rendezése. Kemény alakjainak nyilatkozataiban is föl-föltűnik a költőnek rendező szelleme a gondolatoknak művészi megvilágításában. A költőnek mennyi szellemes ötletét, mennyi értékes lélektani megfigyelését veti fölszínre Sofronia monologjában az az álomszerű hangulat, melyben az érzéki gyönyörnek s a sóvárgásnak elmosódott képei olvadnak össze! Gyulai Pál naplója is nagy íróművész alkotása, kinek rendelkezésére állanak a legmodernebb lélekelemzés eszközei, s ki ismeri az elletétes gondolatok és színes képek hatásának titkait. Még inkább Keményre ismerünk Eleonora naplójában a biztos jellemrajzokban s azokban a határozott, merész ítéletekben, melyek oly jellemző bizonyosságai a dolgok lényegébe látó, fegyelmezett férfiléleknek. Nehéz a költő helyzete, midőn fogyatékos eszközeivel a végtelen lelki életnek jellemző részleteit akarja megvilágítani. Könnyen megtörténik — mint Keménynél is gyakran — hogy a monolog, a napló s a levél kelleténél többet nyer a költő egyéniségéből. Ilyenkor aztán valóban nehéz az olvasó helyzete is, mikor a rendezett gondolatsorokból, melyek a költő finom művészetének kétségtelen nyomait viselik magukon, a szereplő egyén belső életének végtelen birodalmát kell elképzelnie. Még inkább megnehezíti ezt a munkát az, hogy Keménynek kicsapongásra hajló képzelete az egyéneknek egész táborát varázsolja elénk s különös kedvét leli sokszor a legjelentéktlenebb egyén belső életének részletes magyarázásában.

Jósika sokkal jobban ismeri közönségét s nem becsüli

túl olvasóinak képzeletét; okos számítással osztja el az elbeszélés részleteit, ügyes fogásaival meg mindig biztosítja maga számára a hatást. Jósika az érdekfeszítés kedvéért gyakran lemond a költészet legértékesebb feladatairól, míg Kemény mindent feláldoz nagy költői céljának, gyakran megelégedezik a rendezés művészetéről s oly nehéz feladatok elé állítja közönségét, melyeknek megoldására csak gazdag kedély és képzelet vállalkozhatik.

Kemény figyelmét annyira lekötötte az emberi leleknek végtelen birodalma, hogy a költészetben soha sem elégitette volna ki az ember külsejének és környezetének pontos rajza. Egyik megjegyzése szerint azt hiszi, hogy Lionardo da Vinci kiostorozta volna a művészet templomából — mint a megváltó a synagogából az üzereket — a természet azon szolgálai másolóját, ki kontárhűn lerajzolta volna egy műarcz minden szőrszálát, porusát s foltját. Valószínű, Kemény is kezébe vette volna Lionardo da Vinci ostorát, hogy megbélyegezze vele a szolgálai utánzást.

Kemény soha sem fordít oly nagy gondot alakjainak külsejére s környezetére, mint Jósika; regényéből rendesen hiányoznak a testrészeknek s ruhadaraboknak pontos adatai, melyekkel Jósika szokta olvasóit elhalmozni. Kemény is leírja alakjait, a részletek azonban csak annyiban jelentősek szemében, a mennyiben a belső világ megismeréséhez vezetnek. Mennyi részletből áll Gergely diák külsejének rajza! Az idomtalan termet felső részét a természet szélszélyes ötlettel szabta kurtára, míg a lábakat aránytalanul megnyújtotta. Látjuk a kéz szögletes mozdulatait, a láb-részek laza kötését. A szikár arczból kék szemek tekintenek felénk, melyekre hol bámész tekintet, hol a gűny s a tagadás szelleme ül ki. Mindezek a részletek nem hívják-e föl a figyelmet azokra a rejtélyekre, melyek a különös egyén lelki világában gomolyognak? Mennyi titkos sóvárgást, mennyi érzéki vágyat árulnak el Sofronia bájai is, kit a költő pipereasztala előtt pongyola öltözetében lep meg! A két bágyadt szem, az alsó szemhéjak szögleteire oda lehelt kék máz, a finom, hófehér kar, az égőn friss cseresznyeajkak, az arányos, mindamellett emelkedett áll, mind elmúlt gyönyörökről, eljátszott érzésekről, lobogó szenvedélyekről beszélnek.

A környezet rajzánál is Kemény inkább azokat a mozzanatokat emeli ki, melyek a kor életére jellemző szempontot nyújtanak, vagy a helyzet hangulatát erősítik. Kemény észreveszi a tanácsterem frescoit, bútorait, az apró csecesebecskéket, az órákat, a kelméken uralkodó színeket. Míg azonban a költő útmutatása mellett mindezt végignézzük, lassankint az utolsó Zápolya s Báthori Zsigmond lelkébe tekintünk, másrészt bepillantathatunk annak a szerencsétlen országnak életébe, melyen ép úgy nyomot hagyott a keleti, mint a nyugati műveltség.

Hogy Keményt mennyire csak az emberi lélek világa érdekli, mutatja az, hogy a külső világról gyakran teljesen megfeledkezik s még jogos érdeklődésünket sem elégíti ki. Mily pontos tudósítást ad Gyulai Pál lelkének egészen sejtelemszerű hangulatairól, színes ábrándjairól, melyek szappanbuborékokként oszlanak szét a levegőbe, míg külső alakjára nézve teljesen magára hagyja képzeletünket. Így a jelentékeny arcznak csak homályos körvonalait sejtjük, mely valóban hálás tárgya lett volna Kemény leíró művészetének. Arról a szobáról is, melyben Gyulai nagy lelki csatáit vívja naplója mellett, alig tudunk többet, mint azt, hogy a fejedelmi udvarban hátul, alant az első ajtónál van. Erről is Gergely diák szavaiból értesülünk, mikor Eleonorát igazítja utba. Pedig a szoba butoraiból, műtárgyaiból következtetéseket vonhatnánk az érdekes egyén ízlésére, gondolkodás módjára s teljesebbé tehetnők róla alkotott képünket.

Keménynek nincs kedve a külvilág adatainak lajstromozására, de azért nem fogja be fülét, nem hunyja be szemét a jelenségeknek végtelen raja előtt. Idegei gyakran csodálatosan ébren vannak s a benyomásokból oly mozzanatokat ragadnak ki, minőket csak az összpontosított figyelem tud észrevenni. Eleonora aggodalmas várakozása idején tíz órán túl az éjnek rejtélyes zsibongása kezdődött, mely szellemsuttogáshoz hasonlít, s melyről nem tudhatjuk, halljuk-e vagy képzeljük. Eleonora sötétkék szemét a szenvedélyek néha szénfeketévé változtatják. Sofronia mellén azok a villanyos hőszihrák zsibongtak, melyeknek vakító játékát többnyire csak fiatal nők keblén lehet látni. Mikor Gergely diák a mulató színésztársaság pinczéjébe az ablakon betekint, a költő nem csak az arc körvonalait látja, hanem

az üvegtáblához nyomott arcznak különös formáit: a lelapult orrot, lapos ajkakát s a torz pofákat is. Mikor meg Boros Jancsi megpihenteti lovát, nem elégszik meg azzal, hogy leszáll a nyeregből, hanem megsimogatja lovának izzadt fejét s a kurta rőt sörényen néhány erélyes rándítást tesz.

Kemény művészetével teljesen ellentétben van az az összerakosgatás, melyet Jósika leírásainál látunk. Képzete szereti a belsőt a külsővel egységben, rendesen egy-egy jellemző mozdulatban fölfogni. Ennek az összefoglaló képzetnek alkotásai a tükör előtt ülő Sofronia, az emlékeit rakosgató Cecil s a koponya előtt térdelő Eleonora. Gyakran a környezetnek változásait is csak azért emeli ki Kemény, hogy a lelki mozgalmaknak érzéki képét vázolja elénk. Így azok a páraóriások is, melyeknek alakulását a Komjáti-vár alatt elterülő völgyben félig látni, félig sejteni lehetett, valójában úgy tűnnek föl, mintha azoknak a merész, szinte félelmes eszméknek képmásai volnának, melyek Gergely diák lelkében szünet nélkül tolongtak.

Ez az összefoglaló képzet hozta létre azokat a merész vonalú képeket is, melyekkel Kemény a képzeteknek egész raját mozgatja meg, hogy a nyomukban ébredő hangulatok segítségével annál teljesebben képzeltesse el a bonyolult helyzetet vagy személyeinek jellemét. Gyulai kedélyére Zsigmond szeszélye a komor órákban úgy hat, mint a szenvedélyek hullámsírja felett léha barcarol. Genga arcán a nyájas és meleg érzések szigorú, hideg, élvkopár kinyomatok felett lebegtek, mint a temetőköveken a hajnal aranyozott párafátyolai. A tanácsterem közönsége azt a társaságot juttatja a költő eszébe, mely a vezető nyomdokain a bánya mérges gőzkörébe tévedt. A tanácsosok pedig, kik Báthori Boldizsár halálát határozzák el, Kemény szemében némák és sötétek, mint a síroszlop, melyre nincs név fölírva, de tudjuk, hogy alatta halottnak kell lenni. Báthori István király alakját antik templomhoz hasonlítja Kemény, melynek homlokékitményeit letördelte a vihar, könnyű csarnokoszlopait megdönté az idő, míg a mély alap, az érczerős falak épen maradtak. A nagy király szelleme hasonlított «a templom belsejéhez, hol a bűbajos fresco-képeket — Cytherét, Horát, Amalthaeát, a kegyistennőket —

letörölte a nedv, lég és évek hatása; de illetetlen áll még a sivár, hideg márványoltár s fölötte Jupiter tonans szobra.» Ezek a felöltő képek, melyeket a költő oly izgatott kedélylyel vázolt elénk, magukon viselik a romantikus ízlés nyomait, azonban oly érdekes egységbe foglalják össze a szétszórt adatokat, mely a gondolattársítás révén inkább föltárja a dolgok lényegét, mint Jósikának adathalmazza.

Mindezek a képek, valamint a személyek s vidékek rajza, a jellemző tagmozdulatoknak vagy jelenségeknek pillanatnyi fényképei Kemény költészetében mind végig csak eszközök, a főczél mindig az ember belső világában megnyilatkozó magasztos és rettenetes erőknek megvilágítása. E czél szempontjából itéli meg Kemény a nyelvet is. Ha valamely szót egy-egy árnyalat föltüntetésére alkalmasnak talál, nem sokat törődik törvényes vagy előkelő eredetével; teljes szabadsággal használja az erdélyi tájszólásnak eredeti elemeit s a nyelvújítás legmerészebb alkotásait, melyeknek jelentését gyakran inkább sejtjük, mint határozottan ismerjük.

★

Kemény költészetének eszközei és szempontjai meggyőzhetnek bennünket arról, hogy Keményt egészen más czélok vezették, mint a történetírót. Regényei különböznek Jósika színes történeti képeitől is, melyekben egy lelkes magyar mutatja be nemzetének fényes diadalait és gyászos csalódásait. Kemény nem akar teljes történeti korrajzot adni. A ki csak Kemény regényéből akarná Báthori Zsigmond korát megismerni, valóban fogyatékos képet alkotna magának Erdély uralkodó eszméiről, művelődési és politikai viszonyairól; alig tudna valamit a protestantizmus diadalmas berendezkedéséről vagy az irodalmi élet főbb jelenségeiről. Ily szempontból tekintve, Kemény regénye vesztes lenne a versenyben bármely ügyesebb történeti kézikönyvvel vagy valamely jobb emlékirattal szemben. Mindazáltal a történelem mégsem díszlet Kemény regényeiben, hanem szerves része a költő világnézetének.

Keményt érdeklik az elmúlt korok eszméi, a mennyiben magasabb világnézetre emelik, vagy vad szenvedélyek rabjaivá teszik az egyént. Érdeklik Keményt a történeti ese-

mények is, a mennyiben az egyén lelki életéből fejlődnek ki. Regényeinek tárgya tulajdonképen az egyén, mint a pártok, nemzetek küzdelmeinek, a világtörténelemnek mozgatója. A történetírás az emberiség életének hatalmas folyamát kíséri figyelemmel, mely itt óriási gépeket hajt, ott mezőket termékenyít meg, amott meg vészes árjaival gátakat, nagyarányú művelődéseket rombol össze. Kemény csodálja a folyam erejét, de egyúttal az emberi lélek bensőjében keresi azokat az erdei forrásokat, melyeknek vize ott működik a gépek kerekeinél s az árvíz szennyes hullámaiban.

Kemény tekintete előtt így széles látkör nyílik, mikor az elmúlt korok vezető gondolataiban saját kora eszméinek sorsát látja, melyeknek hősei egykor époly csendesek lesznek, mint a letűnt korok gyermekei a néma sirban. Másrészt Kemény tekintetében ugyanarra az éles látásra ismerünk, melyet Carlyle csodált Shakespeareban, hisz Kemény is látja a pártok, felekezetek, nemzetek örökké változó küzdelmében az egyén lelki világát, melynek erkölcsi törvényei változhatatlanok. Ez a messzire tekintő, élesen látó lélek épúgy megalkotja az ember és emberiség életének összefoglaló képét, mint a bölcész. S a költő összefoglalása nem értéktelenebb, mint a bölcész világképe minden elvont fogalmával és tételével; a bölcész az emberi léleknek sok oly sejtelmét s gondolatát figyelmen kívül hagyja, mely a költőnek teljes rokonérzését és ellenszenvét hozza mozgásba.

Kemény világnézete nagy tudományú romantikus egyéniség gondolatainak lerakodása, ki mély értelemmel kutatta az emberiség végtelen életének elemeit, ki saját szenvedélyeit époly szigorú erkölcsiséggel ítélte meg, mint az emberi lélek egész világát, ki vesztett ábrándjait látta az ész és szív, a valóság és képzelet tragikus összeütközéseiben. E világnézet kifejlődésére — mint Kemény hálás szívvel ismeri be — nagy hatással volt kiváló tanárának, id. Szász Károlynak nemes egyénisége, de hatással voltak az erdélyi és magyarországi közéletnek rendkívüli jelenségei is. Az a tekintet, melyet történeti regényében Kemény vetett az emberiség életébe, rokon Széchenyi világszemléletével.

Néhány évvel Kemény *Gyulai Páljának* megjelenése

előtt, mint ókori próféta szólalt meg Széchenyi a *Kelet népeiben*. Izgatott lélekkel mutat itt Széchenyi arra a kapcsolatra, melyben saját földi pályáját nemzetének sorsával, az emberiség haladásával s a mindenség földicsőítésével látta. Elbűvölve szemléli az Isten teremtetéseinek milliárdnyi meg milliárdnyi számát, melyeknek változatai oly különfélék, de legbámulatosabbnak mégis azt tartja, hogy a különböző alakokban, tudva, nem tudva, minden a nagy egyetemben csak egy célnak indul. Törhetetlen Széchenyi hite, hogy szoros egybeköttetésben vagyunk mind anyagi, mind erkölcsi tekintetben a nagy egyetemnek anyagi és szellemi részével; az egyén értékét is a szerint állapítja meg, a mennyiben a mindenség földicsőítéséhez hozzájárul. A mily magasztos áhitattal nézett Széchenyi a mindenség összhangjára, époly magasztos erkölcsiséggel elemezte az emberi lélek világát, melyet a szívnek féke-vesztett szenvedélyei s a lelkiismeret furdalásai pokollá tudnak átváltoztatni. Irodalmunkban senki sem állította oly élesen szembe az ész és szív jogait, mint Széchenyi. Hányszor említette, hogy a tévutakra vergődött erény és tiszta szándék több keserű könnynek, több embervérrel járó áldozatnak szerzője volt, mint a legszívtelenebb, minden emberi érzésből kivetkezett bandita.

Széchenyi gondolatai szinte megújulnak Kemény költészetében, hol az egyén nemes és nemtelen szenvedélyei hozzák létre az emberiség történelmét, s hol a hitvesnek és alattvalónak túlságba vitt hűsége megrázó tragédiákat idéz elő.

* * *

Jósika és Kemény baráti viszonya sokkal értékesebb volt, hogysem az elválás után minden nyom nélkül tűnt volna el Kemény egyéniségének fejlődésében. Jósika költészetének hatása Keménynek a szabadságharcz után írt regényeiben és elbeszéléseiben is föl-fölbukkanik egy-egy rokon motivumban vagy közös tárgyban.

A szerelem és hiúság küzdelme mindkét költőt érdekelte; ezt rajzolta Jósika Adolfine leveleiben, Kemény pedig a *Szerelem és hiúságban*. Kemény elbeszélésének fő alakja, Sarolta emlékeztet bennünket Vásárhelyinére, kivel

Jósikának *A hűtlen szív* című elbeszélésében találkoztunk. Mindkét tetszelgő nő a magyar fürdő-élet izgalmaira vágyódik s mindkettőnek hiuságát sérti a velük szemben lakó férfiú közönye. Saroltát épúgy ingerültté teszi Romvay nyugalma, mint Vásárhelyinét annak az érdekes úrnak tartózkodása, ki egész délután nem tekintett át a szép asszonyra. Az egyiket a hiuság bűnbe ragadja, a másikat szerelemre ébreszti.

Jósika nyomdokain jut el Kemény képzelete India kies ligeteibe is, hol a gesztenye- és juhar-fák között az azaleák vörös kelyhe s a clematis halványkek virága tekint felénk. *Erény és illem* című elbeszélésében jelenik meg előttünk az indus nő, a mint a máglya lobogó lángjai közé rohan. Az áldozat, Nandana, ki oly szép, mint a lotusz-virág, szenvedélyes szerelemmel gondol kedvesére, az ifjú angol tisztre, mégis vén férjének holtteste mellett hamvad el. Így lépett Jósikának *A mohilok gyöngye* című elbeszélésében a bájos Moradevi is hős férjének máglyájára. Így haladt Jósikának egy másik novellájában *Szutinban* Korumdevi, az özvegy brahmin-nő a Ganges partján a haláltosztó lángok felé. Míg azonban Nandana föláldozza szerelmét hona törvényeinek, Korumdevi az utolsó pillanatban egy ifjú angol tisztben bátor megmentőjére és szerelmesére ismer s a halál helyett az életet választja.

Kemény költészetében épúgy megtaláljuk a romantikus képzelet tévedéseit, mint Jósikánál, a phantastikus álmokat épúgy, mint a grotesk tárgyakat. Az az esemény, melylyel Kemény *Ködképek a kedély láthatárán* című elbeszélésében Villemont Florestan családjának bomlását magyarázza meg, rokon Motabunak szörnyű és aljas bosszújával, mely *A könnyelműek* olvasásakor annyira izgathatta az ifjú Kemény képzeletét. Mindkét jelenet a bántó érzelmeknek és gondolatoknak egész sorát idézi föl lelkünkben.

Mindezek az apró egyezések olyanok, mint azok a különös gondolatok vagy felöltő jelenségek, melyeket elköltözött barátunknál egykor egészen érthetetlenül megszerettünk s önkénytelenül magunkévá tettünk. Jósika és Kemény költészetének érintkezései legfőljebb azt mutatják, hogy a két költő a történelemnek s az emberi életnek ugyanazon bányájába szállt le, bár mindegyik más-más érzereket ku-

tatott. Ha azonban Jósika költészete irányította Kemény képzeletét, bizonyára a regény technikájának egyik-másik titkára és fölhívta Kemény figyelmét. Kemény utolsó regényében az egyes jelenetek teljes szabadsággal érvényesülnek s mégis ügyesen készítik elő a sorsfordulat hatását. Hogy Kemény ily számító művészettel rendezi el a cselekvény részeit, s hogy a napló-alakot mind kevésbbé alkalmazza, abban része lehet Jósika æsthetikai nézeteinek is, ki a regényírásban oly nagyra becsülte az érdekesítés és bonyolítás mesterségét, a csomóoldásban pedig a napló idézését elavult s kétséges értékű eszköznek tartotta.

Mindazáltal az a világ, melyet Keménynek a szabadságharcz után írt regényeiben találunk, még inkább különbözik Jósika regényeinek világától, mint Báthori Zsigmond udvara, melyet Kemény *Gyulai Pál*jában ismertünk meg. A nagyobb különbséget Kemény egyéniségének nagy arányú kibontakozása idézi elő, gazdagabb lélektana, magasabb erkölcsi ítélete, szélesebb látköre, főkép világnézete. Péterfy Jenő Keményről szóló tanulmányában e világnézetnek inkább sötétebb elemeit állította előtérbe, úgy hogy Keményben inkább láttuk az agglegény sivár csalódásait, mint a nagy bölcselkedőnek összefoglaló gondolatát, inkább a sorvasztó búskomorságot, mint a szerető szívet, mely mindent megért, inkább a szenvedélyekkel folytatott küzdelemből levont bölcseséget, inkább a gyötrő ellentéteket, mint az alkotó lélek összhangját. Ellentétben van Péterfy sötét rajza Deák Ferencz megfigyelésével, ki 1859-ben Pulszky Ferenczhez írt levelében így jellemzi barátját: «Kemény szórakozott, mint volt és kedélyes, mint volt.» Vannak fénypontok Kemény világnézetében s a fejlődés végső szakában épen ezek adják meg költészetének uralkodó tulajdonságát.

Keménynek a szabadságharcz után írt elbeszéléseiben, valamint *Férj és nő* című regényében ugyanaz a búskomor romantikus költő szól hozzánk, ki *Gyulai Pál*ban oly csalódott lélekkel merengett veszített ábrándjain. A valóság itt is vészes hatalom, mely a legkülönfélébb eszközöket találja ki, hogy a mosolyt elűzze, a tiszta szándékot megrontsa, a boldogságot pokollá változtassa. Míg a búskomor költő társaságában időzünk, úgy tetszik, mintha az Éden

kertjének fái között járnánk-kelnénk. Mindenünnen boldog remény s összhang ragyog felénk, de a fák lombjai s a bokrok ernyői között dæmonok szellemei suttognak, hogy hatalmukba kerítsék az emberi lelket. Csak a bűn elkövetése után hangzik föl az Úr szava, az erkölcsi törvény, mely a vétkeket kiűzi a paradicsomból s örök kárhozatra veti.

A *Szerelem és hiúság*ban a női hiúság dúlja szét egy boldog család otthonát. Mikor már minden elveszett, a hiu nő minden zúgban saját bűnének torzképét látja, a férj pedig csalódva kiált föl: «Ah a dæmonok győztek!» A dæmoni erők győzelmét rajzolja Kemény *A szív örvényeiben s Köd-képek a kedély láthatárán* című elbeszélésében. Wranich Izidort vad szenvedélye, Agathát könnyelmű vére üldözi; az egyik halottas ágyán és lelkiismeretének gyilkos vádjait hallja, a másik mindentől retteg, mi vérének forradalmára s erkölcsi sülyedésére emlékezteti. Jenő gróf lelkét makacsul védett elve forgatja ki valójából, úgy hogy a nemes szívű zsarnok kiméetlenné, érzéketlenné, kegyetlenné válik. A *Férj és nőben* a romantikus kedély ábrándjai közé rejtőzik a dæmonok csábítása. Kolostory Albert báró csodálja a felöltőt, a középkor érzésvilágát, a katolikus vallás rejtelseit, szívesen adja át magát a képzelet játékeinak, a szeszély és vágy birodalmában pedig nem ismer határt. A romantikus kedély vonzza Albert bárót a szentágostai kastély kaczer úrnője s a bűn felé. A bűn munkája itt is rettenetes. Kolostory elveszti létének erkölcsi alapját, számára más menekvés, mint az öngyilkosság, nincs; Iduna grófnő meg, ki annyi kéjjel áldozta föl egymás után udvarlóit, kénytelen kezét egyik megvetett udvarlójának nyújtani.

A tragikum e sötét országában, hol a bűn oly biztosan szedi áldozatait, talán egyetlen ragyogóbb jelenség Kolostory feleségének, Eliznek egyénisége, a női erények mintaképe. Minél szigorúbban ítélte meg Kemény a szentágostai kastély romantikáját, rokonérzése annál fényesebb diszkörrel vette körül a tiszta női lélek önáldozatait. A sötét tragédiákat, melyekben a költő oly szívesen rajzolja az ördögi lelki erők hatalmát, egyrészt megmagyarázzák a politikai események, a szabadságharcz következtetései, melyek mindenfelé az ördögi szenvedélyek rombolásait mutatták. A füs-

tölgő romok között szentségtörésnek tetszett a mosoly s a kacaj. A költő húskomorságának másik forrása a saját szenvedélyeivel folytatott küzdelme lehetett. Mily szigorú önismerettel panaszkodik Jósikához írt levelében is silány szenvedélyei miatt, s mennyire resteli, hogy nem tudja oly érzések hatását meggátolni, melyeknek kártékonyását ismeri.

A múltó évekkal nagy átalakuláson ment át Kemény világnézete. Regényeiben az erkölcsi törvény nem lesz többé zordon büntető hatalom, mely kiméletlenül guillotinozza le a korlátlan indulatokat; lassankint égi áldássá változik, mely erőt ad a küzdelmekben, vigasztalást nyújt a sors csapásai között s megőrzi számunkra a legnagyobb kincset, önmagunk becsülését.

Az *Özvegy és leány*ban még a bőszi indulatok uralkodnak az emberi lelken. Tarnóczyné istenei a bosszú és gyűlölet. Ezekhez fordul a szívtelen asszony a Szentírás igéivel s felekezetének dogmaival, ezeknek áldozza föl mindenét, egyetlen leányát is; megnémul, mikor Csulai a krisztusi szeretetet emlegeti, talán azért, mert oly átok örvénylett föl kebléből, melyre megfelelő szó hiányzott az emberi nyelvből. A bosszú e maniakusának szörnyű végzete valójában nem egyéb, mint a szeretet dicsőítése. A költő azonban még határozottabban is rámutat a mindenséget összetartó közös érzésekre, hiszi, hogy ezeknek s az erkölcsi rendnek kihaltával az emberiség fajilag is kihalna. Megindult lélekkel keresi a szeretet nyomait mindenütt: az öreg Haller Péter emberszeretében ép úgy, mint Mikes Móricz önfeláldozásában, Tarnóczy Sára lemondásában ép úgy, mint Mikes János mély érzésvilágában. Leginkább megérzik a meghatottság a költő lelkén, mikor Mikes Jánosnak hű, áldozó, minden gondolatot lefoglaló szerelmére s gyöngédségére gondol.

Még magasztosabbnak látja Kemény az erkölcsiséget a *Zord idő*ben, mikor szembeállítja vele a dæmoni erőket, melyek az emberi lelket a poklok mélységeibe ragadják. Barnabásnak aljas és félelmes egyénisége mellett, kinek lelkében a gyűlölet és irigység, a szennyes képzelet s állati érzékiség kavarnak, tiszta fényével áll előttünk Dorának szerető lelke s Komjáthi Elemér lovagias jelleme. Mintha

a költőnek legszellemibb ábrándjai váltak volna a két alakban valósággá, alkotó képzelete alig tud tőlük megválni. Mindkettőnek lényege a lelki tisztaság, a nemes lemondás, a szeretet. Elemér ellensége minden alantas gondolatnak, minden vad szenvedelynek; tetteinek rúgója az emberszeretet. Mennyi önáldozattal akar Barnabás vad jellemének becsületes irányt adni! Elhihetjük Dorának, hogy Elemér retteg a büntől s szereti az erényt, hogy ha korona volna is fején, alázattal hajolna meg az oltár, a vén ember s a szenvedő előtt. Maga Dora is a megtestesült szeretet. Nem lázong a sors ellen, megbocsát még annak is, ki annyi fájdalmat okozott neki. Ha Elemér nem lehet övé, megnyugszik abban a gondolatban, hogy az emberi nemnek szüksége van oly példaképekre, melyeket a gáncs le nem vonhat, a magasztalás felebb nem emel. Valahányszor könnyet lát, mindig részvét ébred lelkében; ép úgy sajnálja a bukott honfiakat, mint a bús királynét, mert szerencsétlenek.

Már e két lélekrajzból kitűnik Kemény világnézetének egyik értékes eleme, az a gondolat, hogy emberi kötelességét az teljesítette igazán, a ki szeretett. Ez a gondolat, melyet a világ fejlődésébe vetett hit hozott létre, minden részletével és egész nagyságában bontakozik ki Keménynek utolsó regényében, *A rajongókban*.

Mily nagy különbség van a *Gyulai Pál* és *A rajongók* világa között. A szintér ugyanaz, a gyulafehérvári fejedelmi udvar, de az élet teljesen megváltozott. A hol ledér leányok, léha színészek, erkölcstelen muderrisek s a sülyedt lelkű Báthori Zsigmond jártak-keltek, ott az ősz Dajka püspököt, a lovagias Kassai Elemért, a szigorú erkölcsű fejedelemt, Lorántfy Zsuzsánnát s Bodó Klárának bánatos alakját pillantjuk meg. Mintha a költő nagy csalódásainak szemüvegén keresztül tisztábban látta volna az emberi lélek valóját, s a nagy leszámolások után szellemibb világnézetre emelkedett volna; mintha inkább belelátott volna a mindenség összhangzó berendezésének titkaiba. Kemény műveiben sehol sem találunk annyi fényt, mint utolsó regényében. Ez valóságos dicsőítő éneke a keresztyén érzelmeknek, különösen a női lélek mélységeiben rejtőző erkölcsi-ségnek.

Kassai Elemérben azt a szeretetet magyarázza a költő, mely a Szentírás parancsa szerint még ellenségével is jót akar tenni; az ősz Dajka püspökben pedig az Úr szolgáját vezeti elénk, a gyámoltalanok védőjét, a nyomorultak vigasztalóját, ki az örökkévalóság reményével halad a véges életen keresztül. Lorántfy Zsuzsanna az alázatosság köntösében jelenik meg előttünk, keblében pedig azt a felebaráti szeretetet hordja, mely többre becsüli a tettet, mint a szót, mely felülemelkedve a felekezetek elfogultságán, minden emberben Isten teremtményét látja.

A keresztyén erkölcsiség teljes költőiségével Laczkó Istvánné lelkéből fejlődik ki. Klára maga a lemondó, önzetlen szeretet. Férjéért, gyermekeiért a legnagyobb áldozatoktól sem riad vissza. Érzí a nagy veszélyt, mely csak ládjukat fenyegeti, de azért vár, tűr, hallgat, míg szerencsétlen férje maga közeledik. Költői kedélye sem szavakban, inkább tettekben nyilatkozik, abban a nagy tevékenységben, melylyel kedveseinek boldog otthont teremt. Jó szíve mindent megnemesít maga körül. Nem csoda, hogy Kemény épen Klára lelkével kapcsolatban mondja, hogy nemcsak kőből épült templomok vannak, hogy az ember szíve is templom. Magasztos templom Klára szíve is, melyből a szeretet, az Istennel való összhang száműzte a felekezeti gyűlölséget, a vak szenvedélyt, a bűnt. Maga a költő így jellemzi Klára erkölcsiségét: «Növeltetésére nézve egészen szombatos, de szívében főleg keresztyén volt. Tartá magát a vallásnak, melyben született, külső szertartásaihoz; azonban keble mélyéből a szeretet Istenéhez szállottak imái, még pedig oly bensőséggel, oly föltétlen átengedéssel, oly gyermeteg megnyugvással, minőre csak a kivételes természetűek tudnak fölemelkedni, az élet nagy iskolájának keserű leczkéi, a tévedések, törődés és bűnbánat tisztító szenvedései nélkül.» Abban az özvegyasszonyban, ki Rápolton betegeket gyógyít, alamizsnát oszt, gyermekeit tanítja, férje sírját gondozza, megtaláljuk mindazt, a mit a költő a női lélekben tisztelt, megtaláljuk azt a szeretetet, mely — az apostol szavai szerint — mindeneket elfedez, mindeneket hiszen, mindeneket reményl, mindeneket eltűr.

Kemény világnézetében mind nagyobb és nagyobb he-

lyet foglal el a szeretet, mint az igazi keresztyén erkölcsi-ség, mint az emberiséget összetartó érzés, mely a mindenség szempontjából tud megbocsátani, tűrni, lemondani. Költészetében a szerető szívet gyakran sújtja bánat, de a költő ép úgy nem tekinti a szenvedést, halált büntetésnek, a mint nem lát jutalmat sem a kényelemben sem az életben; legnemesebb hősei nem nagy értéket tulajdonítanak az életnek. Kemény csak egyetlen jutalmat ismer, s ez az a föl-emelő tudat, hogy a szeretet is hozzájárult a mindenség összhangjához.

Kemény világnézetének tiszta keresztyén szelleme első-sorban id. Szász Károly hatása. Az ő életében látta Kemény, mint fér össze a felekezethez való hűség az igazi emberszeretettel. Szász áhitattal borult le felekezetének templomában a világ ura előtt, de Istent a dogmák s felekezeti torzsalkodások gözkörén túl kereste, úgy hogy sok korlátolt egyén szemében istentagadónak tűnt fel.

Az a beszéd, melyet id. Szász Károly Köteles Sámuel-ről, tanártársáról mondott Nagyenyeden, valóságos vallástétele a keresztyén férfinak. Ebben Szász a határozott érzések emberének mutatkozik be. Megveti a babonával szövetkezett erőszakot, a felekezetiességet, várva várja azt az időt, mikor majd senkitől sem kérdik. Mekkából vagy Rómából jön-e. Dicsőíti a világosság bajnokait, kik a jövőkor számára dolgoznak, tiszteli a nőnek odaadó vonzalmát; a nő végtelen lemondásában látja azt a szeretetet, melyről a Szentírás mondja, hogy mindeneket elfedez, mindeneket hiszen, mindeneket reményl s mindeneket eltűr. Szász nem titkolja vallásos érzelmeit sem. Nagyra becsüli a keresztyén erkölcsiséget s tekintete hamar fordul a végtelenség felé. Szerinte az emberi világos ész a mindenség napjának csillámló szikrája, az emberi igazság és szeretet érzése lassú visszhangja az örök szeretet ítélő szavának, az emberi munkásság pedig utánpótlása a szüntelen tenyésző természet teremő erejének.

Tizenhét éves volt Kemény, mikor a gyászünnepek keretében ezeket a magasztos gondolatokat hallotta; bizonyára még többször találkozott velők tanárának előadásáiban, politikai harcaiban s családi életében. Tanárának nemes életelvei szolgáltatták azt a biztos alapot, melyen Kemény

sok örömből és bánatból, sok tapasztalatból és tanulmányból, sok tévedésből és merész törekvésből építette föl nagy arányú világnézetét.

★

Jósika regényeiben a romantika a képzelet szabad csapongását jelentette, míg azonban fő gondját az érdekfeszítésre fordította, a költészetet a közönség szeszélyének rendelte alá.

Az a romantikus költészet, mely Kemény műveiben bontakozik ki előttünk, nem tekinti magát játéknak, ép oly komoly és nagy föladatakra vállalkozik, mint a bölcsélet; a dolgok lényegét kutatja az egyesek, családok, nemzetek küzdelmeiben s a mindenség életében. Kemény költészete élesen látó egyéniségnek megnyilatkozása, ki mély részvéttel látja az emberi léleknek a pokoltól éigig terjedő világát, ki a szenvedélyek és önáldozatok zürzavarában valódi értékeknek csak az erkölcsi értéket tartja. Kemény költészetét a legkiválóbb szellemi alkotások közé emeli az a nagy világnézet, mely az emberi életet a végtelenséggel kapcsolatban érzi, mely sejti a mindenség összhangját s ez összhangnak értékes elemét fedezi föl az önzetlen, lemondó szeretetben.

Jósika és Kemény regényei mutatják, hogy a romantika, midőn fölszabadítja a költői lélek minden erejét, mikor hatalmába veszi a költészet végtelen területét s független czélt tűz maga elé, inkább megközelíti a költészet eszményét, mint a classicismus.

Mindezeknél még többet jelent Jósika és Kemény költészete a magyar művelődés szempontjából. Kemény egyik elnöki beszédében, melylyel a Kisfaludy-Társaság közgyűlését nyitotta meg, mondja, hogy Erdély és Magyarország egyesülésében ép oly jelentős szerepük volt Jósika regényeinek, mint a politikusok vitáinak. Valóban az uniót nem az országgyűlési határozatok hozták létre; inkább megteremtették a közös emlékek és közös eszmények. Az erdélyi művelődés nagy tévedéseit s nemes törekvéseit senki sem foglalta össze hatalmasabb képekben, senki sem ítélte meg magasabb szempontból, mint Jósika, különösen Kemény. Az ő műveik tették az erdélyi művelődés értékes ele-

meit az egész magyar nemzet közös kincsévé, s ezzel a két részre szakadt nemzetnek szellemi egységét segítették elő.

Jósika és Kemény költészete egyúttal új jogalapot szolgáltat a magyar nemzetnek Erdély birtokához. Annak a művelődésnek, mely oly magas eszményeket követ, minőket Jósika és Kemény állítottak nemzetük elé, joga van a léthez és hódításhoz. Mig Kolozsvár főterén Mátyás király szobra a kard jogát hirdeti, addig Jósika és Kemény szobra, melyet egykor a nemzeti hála az erdélyi műveltség valamelyik bástyáján állít föl, mindenkinek hirdetni fogja, hogy a magyar nemzetnek a toll hatalmánál fogva is joga van Erdély bérceihez és völgyeihez.

PAPP FERENCZ.